

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΠΑΝΑΓΟΥ

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ
ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Η προσάρτηση της περιοχής της Άρτας μέχρι τον Άραχθο ποταμό στο ελληνικό κράτος, με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης (20 Ιουνίου / 2 Ιουλίου 1881)¹, είχε σοβαρές επιπτώσεις στην ενότητα και την οικονομική λειτουργία γενικότερα του Ηπειρωτικού χώρου. Η πολιτική αυτή συγκυρία καθόρισε αποφασιστικά την οικονομική και κοινωνική ζωή της Άρτας ως τις αρχές του 20ού αιώνα. Η πόλη μετά τη χάραξη των νέων συνόρων βρέθηκε αποκομμένη από το μεγαλύτερο και σημαντικότερο τμήμα της ενδοχώρας της, αλλά και από τον εξωτερικό κόσμο, καθώς το δίκτυο των αμαξιτών δρόμων που τη συνέδεε με τους πλησιέστερους οικισμούς του πεδινού χώρου, το επίγειο της Σαλαώρας, την υπόλοιπη Ήπειρο και τη Θεσσαλία, εκτεινόταν πέρα από τη δεξιά όχθη του Αράχθου, στον τουρκικό τομέα. Επιπλέον, η επικοινωνία της με όμορες περιοχές της ελληνικής επικράτειας και το κέντρο ήταν εξαιρετικά δύσκολη εξαιτίας της ανύπαρκτης ή ελλιπούς οδικής σύνδεσης². Σημαντικό βήμα στον τομέα αυτό

---

1. Βλ. Δ. Βαγιακάκος, «Η δημογραφική και τοπωνυμική κατάσταση της Θεσσαλίας και Άρτης κατά την προσάρτησίν των εις το ελληνικόν κράτος, 1881», *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου: Η τελευταία φάση της Ανατολικής Κρίσεως και ο Ελληνισμός (1878-1881)* (Βόλος, 27-30 Σεπτεμβρίου 1981), Αθήνα 1983, σ. 498 και σημ. 11· Κ. Κατηφόρης, «Η νομική άποψη του ζητήματος των τσιφλικιών στη Θεσσαλία και στην περιοχή της Άρτας (1882-1907)», *Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου: Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο* (Αθήνα 4-7 Δεκεμβρίου 1984), Αθήνα 1988, σ. 522-523. Πρβλ. Γ. Τσούτσινου, «Η απελευθέρωση της Άρτας από κείμενα της εποχής», *Σκουφάς*, τ. Β', τχ. 17-18 (άνοιξη-καλοκαίρι 1961), σ. 269-277.

2. Εφημ. «Άρτα», φ. 1/5-9-1881, σ. 2-3 και φ. 5/2-10-1881, σ. 1-2· Σπ. Παγανέλη, *Πάρεργα φύλλα. Από του Σαρωνικού εις τον Αμβρακικόν. Η Άρτα. Τα Τσουμέργκα*, εν Αθήναις 1905, σ. 38-39· Δ. Καρατζένη, *Η εκατονταετηρίς της Άρτης 1881-1981*, Αθήνα 1982, σ. 11-14· Ευστρ. Πατσαλιά, «Η Άρτα προ εκατονταετίας», *Σκουφάς*, τ. Ι', τχ. 85 (1995), σ. 15. Αναφορικά με την οργάνωση του οδικού δικτύου της Άρτας τις παραμονές της προσάρτησης βλ. Α. Χιωτάκη, *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοι-*

αποτελέσει η απόφαση της κυβέρνησης, το φθινόπωρο του 1881, να προβεί στην κατασκευή της οδικής αρτηρίας που συνέδεε την Άρτα με το επίγειο της Κόπραινας, καθώς και το ενδιαφέρον της Εταιρείας Ελληνικής Ατμοπλοΐας να επεκτείνει ένα χρόνο αργότερα τις δραστηριότητές της στον Αμβρακικό³.

Η σύσταση τουρκικού τελωνείου στη γέφυρα του Αράχθου παρεμπόδιζε την ελεύθερη κυκλοφορία των ανθρώπων και τη διακίνηση των εμπορευμάτων με συνέπεια οι μετακινήσεις προς τον τουρκικό τομέα και ιδίως η επιστροφή στην πόλη να πραγματοποιούνται κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες και αυστηρούς ελέγχους⁴. Σοβαρές δυσκολίες αντιμετώπιζαν προπάντων οι μικροκτηματίες που διέμεναν μόνιμα στην Άρτα και διέθεταν ιδιοκτησίες στους πεδινούς οικισμούς δυτικά του Αράχθου, καθώς και οι ημερομίσθιοι εργάτες που εργάζονταν στα κτήματά τους. Το ίδιο συνέβαινε με τους μικροτεχνίτες και άλλους επαγγελματίες, οι οποίοι για τους δικούς τους λόγους ήθελαν να περάσουν τη γέφυρα. Ο εφοδιασμός τους από τα τέλη του 1882 με ειδικό διαβατήριο, που χορηγούνταν από το τουρκικό προξενείο της πόλης και είχε ετήσια ή εξάμηνη ισχύ,

---

ωνία (τέλη του 19^{ου} αιώνα). *Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα*. εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994, σ. 79-82. Γενικότερα για την κατάσταση του οδικού δικτύου στην περιοχή της Ηπείρου και της νοτιοδυτικής βαλκανικής, καθώς και τα μέσα με τα οποία πραγματοποιούνταν οι μεταφορές στο χώρο αυτό, βλ. Γ. Μακρής- Στ. Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς*, Αθήνα 1990, σ. 67 κ.ε. Γ. Παπαγεωργίου, «Οι χερσαίες επικοινωνίες στο νοτιοδυτικό τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου (τέλη 18ου-αρχές 20ού αι.)», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορικής Γεωγραφίας: Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη* (Θεσσαλονίκη 25-27 Σεπτεμβρίου 1995), Θεσσαλονίκη 1997, σ. 169-178.

3. «Άρτα», φ. 5/2-10-1881, σ. 1-2 και φ. 55/2-10-1882, σ. 3. Για το επίγειο της Κόπραινας βλ. Παγανέλη, *ό.π.*, σ. 32-33· Μακρής-Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 135· Γ. Τσούτσινου, «Η Κόπραινα», *Σκουφάς*, τ. Ι', τχ. 85 (1995), σ. 51. Αναφορικά με την Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας βλ. Κ. Παπαθανασόπουλος, «Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας (1857-1869). Υποθέσεις έρευνας και προβληματική», *Μνήμων*, 9 (1984), σ. 194-210· στον ίδιο, «Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής ατμοπλοΐας (1849-1857). Μέτοχοι και κατανομή των ιδρυτικών κεφαλαίων», *Μνήμων*, 10 (1985), σ. 139-186· στον ίδιο, *Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας (1855-1872). Τα αδιέξοδα του προστατευτισμού*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988.

4. «Άρτα», φ. 1/5-9-1881, σ. 4 και φ. 60/7-11-1882, σ. 1· *Δελτίο Νομαρχίας Άρτας*, αρ. 17-19 (1981), σ. 6· Καρατζένη, *ό.π.*, σ. 31 και 36· Πατσαλιά, *ό.π.*, σ. 19.

μπορεί να έλυσε το πρόβλημα των μετακινήσεών τους δεν τους απάλλαξε, ωστόσο, οριστικά από τις παρενοχλήσεις των τελωνειακών υπαλλήλων⁵.

Εκτός από τα προβλήματα που αναφέρθηκαν, οι κτηματίες της πόλης συνέχισαν να επιβαρύνονται με τους φόρους που κατέβαλαν για την αγροτική παραγωγή την περίοδο της Τουρκοκρατίας, δηλαδή τη δεκάτη και τον κτηματικό φόρο, και επιπλέον για τη μεταφορά των προϊόντων τους στην πόλη να πληρώνουν τελωνειακά τέλη⁶.

Ιδιαίτερα βαριά υπήρξε η φορολογία για τον ελαιόκαρπο. Εκτός από τη δεκάτη, που καταβαλλόταν σε είδος ή σε χρήμα κατά την κρίση των εισπρακτόρων, επιβαρυνόταν με τον κτηματικό φόρο (*vergi*)⁷, ενώ κατά τη μεταφορά το τουρκικό τελωνείο απαιτούσε ως τελωνειακό δικαίωμα 1% επί της αξίας του προϊόντος. Στις επιβαρύνσεις αυτές πρέπει να προστεθεί και η εισπραξη ενός τέλους συναρτημένου με τους τελωνειακούς δασμούς. Πρόκειται για το κανταριάτικο ή τέλος ζυγίσματος⁸, αν και το πιθανότερο είναι ότι τα προϊόντα δεν ζυγίζονταν. Στη συνέχεια, για τον ελαιόκαρπο που εξαγόταν από την Άρτα, οι έμποροι πλήρωναν φόρο και

5. «Άραχθος», φ. 2/13-10-1883, σ. 4· «Φωνή της Ηπείρου», φ. 11/27-11-1892, σ. 2· φ. 593/15-10-1904, σ. 2 και φ. 618/8-4-1905, σ. 1· Ν. Ευταξία, «24 Ιούνη 1881-24 Ιούνη 1981», *Σκουφάς*, τ. Ζ', τχ. 58-59 (Ιαν.- Ιούν. 1981), σ. 12· Καρατζένη, *ό.π.*, σ. 11-12.

6. «Άρτα», φ. 1/5-9-1881, σ. 4· «Άραχθος», φ. 2/13-10-1883, σ. 4 και φ. 6/29-10-1883, σ. 1· «Φωνή της Ηπείρου», φ. 11/27-11-1892, σ. 2· φ. 593/15-10-1904, σ. 2 και φ. 618/8-4-1905, σ. 1· Καρατζένη, *ό.π.*, σ. 36. Για την αγροτική παραγωγή και τις μορφές ιδιοκτησίας στον Κάμπο της Άρτας την περίοδο της Τουρκοκρατίας βλ. Πατσαλιά, «Η αγροτική ιδιοκτησία στην πεδιάδα της Άρτας κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας», *Σκουφάς*, τ. Δ', τχ. 36 (Ιαν.- Μάρτ. 1975), σ. 180-181 και 184.

7. Ο κτηματικός φόρος επιβλήθηκε στα αστικά και αγροτικά κτήματα των μουσουλμάνων και χριστιανών οθωμανών υπηκόων το 1856 με τις διατάξεις του «Χάτι Χουμαγιούν» κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων. Για τον προσδιορισμό του φόρου αυτού λαμβάνονταν υπόψη η περιουσία των φορολογουμένων, κινητή, ακίνητη ή εμπορική (βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Ζαγόρι (μέσα 18ου-αρχές 20ού αι.)*, Ιωάννινα 1995, σ. 120-122, όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Γενικά για τη φορολογία των αγροτικών προϊόντων την περίοδο της Τουρκοκρατίας βλ. Ασδραχάς, *Ελληνική οικονομική ιστορία ιε'-ιθ' αιώνας*, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, τ. Α', σ. 334.

8. Για το κανταριάτικο βλ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 66. Πρβλ. W. M. Leake, *Travels in northern Greece*, Λονδίνο 1835 (ανατύπωση: Άμστερνταμ 1967), τ. 4, σ. 231.

στο ελληνικό τελωνείο, ο οποίος στις αρχές της δεκαετίας του 1880 ανερχόταν σε 7 ½ λεπτά την οκά⁹.

Μία πρόσθετη επιβάρυνση υπέστη την εποχή αυτή και ο μούστος. Κατά την έναρξη του τρύγου, τέλη Αυγούστου- αρχές Σεπτεμβρίου του 1881, οι υπάλληλοι του τουρκικού τελωνείου γνωστοποίησαν ότι από το συγκεκριμένο προϊόν θα εισέπρατταν στο εξής το λεγόμενο κρασονόμι¹⁰, έναν ιδιαίτερα επαχθή φόρο, ο οποίος επιβλήθηκε στα τέλη του 18ου αιώνα σε όλη την Οθωμανική αυτοκρατορία και επιβάρυνε κάθε οκά κρασιού και ρακιού με 2 και 4 παράδες αντίστοιχα¹¹.

Η κατάσταση επιδεινώθηκε στα τέλη Σεπτεμβρίου- αρχές Οκτωβρίου, όταν η τουρκική κυβέρνηση απαγόρευσε την εισαγωγή δημητριακών και τροφίμων που προέρχονταν από τον τουρκικό τομέα και γενικότερα από το σαντζάκι των Ιωαννίνων. Η υπερτίμηση του καλαμποκιού, που αποτελούσε τη βάση της διατροφής του μεγαλύτερου τμήματος του πληθυσμού και η προμήθειά του γινόταν κυρίως από την περιοχή του Κάμπου, αλλά και γενικότερα η άνοδος των τιμών που επέφερε η έλλειψη αγαθών, προκάλεσε σοβαρά προβλήματα στον εφοδιασμό της πόλης με είδη πρώτης ανάγκης¹².

Η ενεργοποίηση, ωστόσο, των τοπικών αρχών και η άμεση παρέμβαση της Ελληνικής Πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη είχαν ως αποτέλεσμα την έγκαιρη διευθέτηση του θέματος. Στη σχετική διαταγή της τουρκικής κυβέρνησης, που διαβιβάστηκε μέσω της Γενικής Διοίκησης των Ιωαννίνων προς το τελωνείο της γέφυρας, αναφέρονται τα εξής: «Α'. Θα επιτρέψετε εις τους Αρτινούς να εισέρχονται δια ζώων εκ του ημετέρου εδάφους άτινα θα σφραγίσσητε δια της σφραγίδος του Τελωνείου συντάσσοντες συνάμα και κατάλογον περί του ποσού αυτών, αφού συννενοηθείτε προηγουμένως με τους αγωγιάτας τους βουλομένους να εργασθώσιν εις την μεταφοράν των προϊόντων των Αρτινών. Β'. Δεν θα επιτρέψετε εις τα ζώα των Αρτινών να εισέρχωνται και εξέρχωνται άνευ τελωνειακού δασμού»¹³.

9. «Άραχθος», φ. 6/29-10-1883, σ. 1-2· «Φωνή της Ηπείρου», φ. 4/9-10-1892, σ. 2.

10. «Άρτα», φ. 1/5-9-1881, σ. 4.

11. Βλ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 81, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

12. «Άρτα», φ. 5/2-10-1881, σ. 1 και φ. 6/14-10-1881, σ. 1. Αναφορικά με τη σύνθεση των καλλιεργειών στην περιοχή της Άρτας και την κυριαρχία του καλαμποκιού μεταξύ των δημητριακών βλ. Χιωτάκη, *ό.π.*, σ. 152-158 και 168-172, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

13. «Άρτα», φ. 7/23-10-1881, σ. 3.

Είναι φανερό ότι η τουρκική πλευρά, προκειμένου να άρει την απαγόρευση, απαίτησε την αυστηρή τήρηση της επιβολής εισαγωγικών και εξαγωγικών τελών όχι μόνο για τα προϊόντα που διακινούνταν μεταξύ των δύο τομέων, αλλά και για τα υποζύγια που πραγματοποιούσαν τις μεταφορές. Ένα άλλο σημείο που επισημαίνεται από τον τοπικό τύπο της εποχής, είναι η άνοδος του κόστους μεταφοράς από τους αγωγιάτες, οι οποίοι είχαν το μονοπώλιο σε περίοδο συγκομιδής των προϊόντων, καθώς και οι επιπτώσεις της στους παραγωγούς¹⁴.

Αρνητικές συνέπειες για το εισόδημα των παραγωγών αγροτικών προϊόντων είχε και η μόνιμη σχεδόν καθυστέρηση της συγκομιδής, η οποία ήταν αποτέλεσμα της αδιαφορίας των Τούρκων να πουλήσουν έγκαιρα τη δεκάτη¹⁵. Αδικαιολόγητες καθυστερήσεις προκαλούσαν επίσης οι τελωνειακές αρχές, ενώ εισέπρατταν ως τελωνειακά τέλη πολύ περισσότερα από το νόμιμο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του τελώνη Σαμπή-εφέντη, ο οποίος, σύμφωνα με τον ανταποκριτή της εφημερίδας «Φωνή της Ηπείρου» στην Άρτα, τον Αύγουστο του 1893 εισέπραττε για τις εισαγωγές 60% ή και 100%, αντί για 8%, ενώ για τις εξαγωγές 20%, αντί για 1% επί της αξίας των προϊόντων. Παρόλα αυτά, μόνο το ένα τρίτο των εισπράξεων αυτών κατέληγε στο ταμείο του βιλαετιού των Ιωαννίνων, στο οποίο υπαγόταν το τελωνείο¹⁶. Η συγκεκριμένη μαρτυρία, όσο κι αν περιέχει στοιχεία υπερβολής, είναι αρκετά ενδεικτική για τις αυθαιρεσίες των υπαλλήλων του τουρκικού τελωνείου. Σύμφωνα με την ίδια πηγή οι καθυστερήσεις στο τελωνείο επέτρεπαν στους Τουρκαλβανούς αγροφύλακες να προβαίνουν σε φθορές και καταστροφές των προϊόντων¹⁷.

Αντιμέτωποι με τα προβλήματα που επισημάνθηκαν, πολλοί κτηματίες της Άρτας αναγκάζονταν να σταματήσουν τις αγροτικές δραστηριότητες στον τουρκικό τομέα και να αφήσουν τα κτήματά τους ακαλλιέργη-

---

14. Ό.π.

15. «Φωνή της Ηπείρου», φ. 4/9-10-1892, σ. 2.

16. Ό.π., φ. 48/13-8-1893, σ. 1. Βλ. και φ. 4/9-10-1892, σ. 2. Για τους τελωνειακούς δασμούς στην οθωμανική επικράτεια, την εποχή αυτή, βλ. N. Michof, *Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie, Rapports Consulaires Français, Documents officiels et autres documents*, Σόφια 1950, τ. 3, σ. 544-545· Ch. Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Σικάγο-Λονδίνο 1980, σ. 238.

17. «Φωνή της Ηπείρου», φ. 29/2-4-1893, σ. 2.

τα. Εξάλλου το δριμύ ψύχος συχνά κατέστρεφε τις ελιές και τα εσπεριδοειδή με αρνητικές συνέπειες για τους ίδιους και την οικονομία της πόλης¹⁸.

Σοβαρές επιπτώσεις για την οικονομική και κοινωνική ζωή της Άρτας και της περιοχής της γενικότερα είχε επίσης το αγροτικό ζήτημα, το οποίο ανέκυψε μετά την προσάρτηση.

Στην περιφέρεια της Άρτας οι περισσότεροι οικισμοί ήταν τσιφλίκια από την εποχή του Αλή πασά¹⁹. Η Πύλη μετά το θάνατο του τελευταίου μεταβίβασε τους τίτλους σε ισχυρούς μπέηδες ή πασάδες, οι οποίοι πολύ αργότερα τους πούλησαν σε Έλληνες, Τούρκους ή Εβραίους κεφαλαιούχους. Λίγα χρόνια πριν το 1881 το μεγαλύτερο μέρος των τσιφλικιών αυτών αγοράστηκε κυρίως από Έλληνες κεφαλαιούχους της διασποράς²⁰. Οι κάτοικοι των ορεινών χωριών, όπου ο δείκτης παραγωγικότητας ήταν εξαιρετικά χαμηλός, μόλις εξασφάλιζαν τα απολύτως απαραίτητα, αφού ήταν υποχρεωμένοι, εκτός από τη δεκάτη, να παραδίδουν στο γαιοκτήμονα το 30% της αγροτικής παραγωγής ως γεώμορο²¹. Ας σημειωθεί ότι την εποχή αυτή το επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού της υπαίθρου επηρεαζόταν από ένα πρόσθετο παράγοντα που ήταν οι ληστείες και οι εκτεταμένες καταστροφές από συμμορίες καταζητούμενων ή φυγόδικων από την ελεύθερη Ελλάδα²².

18. «Φωνή της Ηπείρου», ό.π.: σκόμη, φ. 25/5-3-1893, σ. 2. Για την καλλιέργεια των εσπεριδοειδών στην Άρτα βλ. Κ. Βάγιας, *Τα εσπεριδοειδή στην Άρτα από τα παλιά χρόνια ίσαμε σήμερα*. (Με βάση κείμενα και μαρτυρίες), Άρτα 1982, σ. 1-38.

19. Βλ. Κ. Πανάγου, «Συμβολή στην ιστορία της Άρτας (τέλη 18ου-αρχές 19ου αιώνα)», *Δωδώνη ΚΣΤ*, τχ. 1 (1997), σ. 191-194, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

20. Ν. Παπακώστα, «Το αγροτικόν ζήτημα της Άρτης του 1882», *Σκουφάς*, τ. Β', τχ. 12 (1958), σ. 70-71· Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα- Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 122· Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 94.

21. Βλ. Γ. Παχύ, *Το εν Ηπείρω αγροτικόν ζήτημα, Εν Αθήναις 1882* (Ντοκουμέντα. Σειρά επανεκδόσεων, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1981), σ. 59· Γ. Οικονομίδου, *Η εξαγορά του Βουργαρελίου και το πρόβλημά της*. Συνετάγη εν έτει 1918 και ανεθεωρήθη υπό του ιδίου εν έτει 1926, Αθήναι 1976 (Ντοκουμέντα...), σ. 13. Πρβλ. Παπακώστα, ό.π., σ. 69· Καρατζένη, ό.π., σ. 11. Για το γεώμορο ή αλλιώς γήμορο βλ. Σ. Ασοδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι.*, Αθήνα 1988 (β' έκδοση), σ. 92 και 116· στον ίδιο, *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό.π., σ. 182· Χιωτάκη, ό.π., σ. 103-107.

22. Βλ. «Φωνή της Ηπείρου», φ. 377/21-4-1900, σ. 2· Καρατζένη, ό.π.

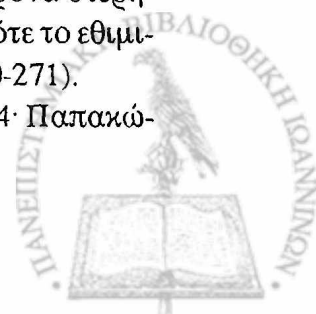
Ένας από τους μεγαλύτερους γαιοκτήμονες της Άρτας, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, όταν αγόρασε από τους κληρονόμους του Μουσταφά πασά το δικαίωμα να εισπράττει το γεώμορο από τους χωρικούς 28 χωριών, υπήρξε ο Κωνσταντίνος Καραπάνος²³. Όπως υποστηρίχθηκε από τους επικριτές του, αλλά και από τους κολίγους, ο νέος γαιοκτήμονας προσπάθησε με εκβιαστικά μέσα να εξασφαλίσει την υπογραφή μισθωτηρίου συμβολαίου από τους καλλιεργητές του, με το οποίο ουσιαστικά θα αναγνώριζαν σ' αυτόν την πλήρη κυριότητα της γης και το δικαίωμα να προβεί σε εξώσεις των ίδιων από τα κτήματα που πατροπαράδοτα καλλιεργούσαν. Αν και δεν υπάρχουν μαρτυρίες για παρόμοιες ενέργειες πριν από την προσάρτηση, η θέση των κολίγων χειροτέρευε όλο και περισσότερο²⁴. Η προσδοκία τους ότι με την απελευθέρωση από τους Τούρκους θα απαλλάσσονταν από το γαιοκτήμονα διαψεύσθηκε²⁵. Οι πρώτες αντιδράσεις των επίμορτων καλλιεργητών ήταν η άρνηση να καταβάλλουν το γεώμορο, με συνέπεια να βρεθούν αντιμέτωποι με τους εισπράκτορες του τσιφλικά και τις διωκτικές αρχές. Πολλοί από εκείνους που πρωτοστάτησαν τότε στα γεγονότα, καταδικάσθηκαν σε φυλάκιση αρκετών μηνών²⁶.

23. Βλ. Παχύ, *ό.π.*, σ. 4· Κ. Καραπάνου, *Η δημοκοπία αγωνιζομένη να δημιουργήσει αγροτικόν ζήτημα εν Ηπείρω και Θεσσαλία*. Εν Αθήναις εκ του τυπογρ. Ανδρέου Κορομηλά 1882 (Ντοκουμέντα...), σ. 105-107· Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 122. Για την προσωπικότητα και τις δραστηριότητες του Καραπάνου βλ. Κ. Γαρδίκια-Αλεξανδροπούλου, «Ο Κων/νος Καραπάνος και οι διαπραγματεύσεις για την προσάρτηση Θεσσαλίας και Ηπείρου», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 26 (1983), σ. 327-382· στην ίδια, «Η συμμετοχή του Κων/νου Καραπάνου στις διαπραγματεύσεις για τα νέα ελληνικά σύνορα», *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου*, *ό.π.*, σ. 269-282.

24. Βλ. Παχύ, *ό.π.*, σ. 4 και 36· Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 122-123· Γαρδίκια-Αλεξανδροπούλου, *Ο Κων/νος Καραπάνος...*, *ό.π.*, σ. 329. Για την αποτυχία του κινήματος των εξώσεων, το οποίο εκδηλώθηκε πολύ πριν από την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας, βλ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 120-150.

25. Σύμφωνα με τη Σύμβαση της 20ης Ιουνίου/ 2ας Ιουλίου 1881 (άρθρα 4-6 και 9), το ελληνικό κράτος ήταν υποχρεωμένο να αναγνωρίσει το δικαίωμα κυριότητας όσων κατείχαν ακίνητα, ενώ τα εδάφη που ανήκαν στο οθωμανικό κράτος, θα υπάγονταν στο εξής στην κυριότητα του ελληνικού Δημοσίου. Σύμφωνα με την ίδια σύμβαση, το καθεστώς των αγροτικών σχέσεων θα παρέμεινε αμετάβλητο. Η ελληνική νομοθεσία εισήχθη στα νέα εδάφη γύρω στα τέλη Μαρτίου του 1882 και τα ελληνικά δικαστήρια νομιμοποίησαν την κατοχή των τσιφλικιών σε όσους διέθεταν τους ανάλογους τίτλους. Ταυτόχρονα στέρησαν τους καλλιεργητές από εμπράγματα δικαιώματα που αναγνώριζε μέχρι τότε το εθιμικό δίκαιο (βλ. Κατηφόρης, *ό.π.*, σ. 523 και 526. Πρβλ. Τσούτσινου, *ό.π.*, σ. 270-271).

26. «Άρτα», φ. 8/1-11-1881, σ. 1-2 και φ. 53/18-9-1882, σ. 1· Παχύ, *ό.π.*, σ. 4· Παπακώ-

Η αντιδικία του Καραπάνου με τους καλλιεργητές του, όπως εξάλλου και των Θεσσαλών γαιοκτημόνων, μεταφέρθηκε στα έδρανα της Βουλής, η οποία πραγματοποίησε πολύωρες συζητήσεις για το αγροτικό ζήτημα με αντεγκλήσεις εκατέρωθεν, καθώς το σώμα υπήρξε διχασμένο. Ο ίδιος ο Καραπάνος, βουλευτής του Τρικουπικού κόμματος, που τάχθηκε ανεπιφύλακτα με το μέρος των γαιοκτημόνων, όπως και οι Θεσσαλοί συνάδελφοί του, υπερασπίσθηκε σθεναρά το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και πρόβαλε τους τίτλους που κατείχε²⁷. Επικεφαλής των αγροτών ήταν ο αρχηγός του Αγροτικού κόμματος και αργότερα βουλευτής Γεώργιος Παχός, ένθερμος υποστηρικτής της άποψης ότι οι αγρότες δεν ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν στους γαιοκτήμονες το γεώμορο²⁸. Η συνέχεια, ωστόσο, γράφτηκε στα ελληνικά δικαστήρια, τα οποία, όπως και η κυβέρνηση, δικαίωσαν τους γαιοκτήμονες²⁹. Από το άλλο μέρος, ο Καραπάνος, με την προστασία που παρείχε στους τελευταίους το ελληνικό δίκαιο, δεν δίστασε να προχωρήσει σε εξώσεις, ενώ παράλληλα προέβη σε εκμίσθωση γαιών για βοσκή σε νομάδες κτηνοτρόφους³⁰.

στα. ό.π., σ. 69· Λ. Τατσιόπουλου, *Το Κομπότι υψώνει πρώτο τη σημαία του πανελλήνιου αγροτικού κινήματος*, Ιωάννινα 1983, σ. 10-12. Για την αντιμετώπιση του αγροτικού ζητήματος από το κράτος, στο επίπεδο της εκτελεστικής, νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας βλ. Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ. 110-120.

27. Βλ. Τσούτσινου, «Αρτινά ιστορήματα», *Σκουφάς*, τ. Δ', τχ. 37 (Απρ.- Ιούν. 1975), σ. 292-293 και τχ. 38-39 (Ιούλ.- Δεκ. 1975), σ. 377-381. Ο Χ. Τρκούπης, αποβλέποντας στον αστικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας και την προσέλκυση ομογενειακών κεφαλαίων της διασποράς, τάχθηκε ανεπιφύλακτα υπέρ της κατοχύρωσης των δικαιωμάτων κυριότητας στη γη (βλ. Βεργόπουλος, ό.π., σ. 121. Θ. Τσοβαρίδου, «Η αλλαγή της δομής της Γεωργίας μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας», *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου*, ό.π., σ. 489).

28. Βλ. Παχύ, ό.π., σ. 59. Για την αντιπαράθεση Καραπάνου-Παχύ βλ. Χιωτάκη, ό.π., σ. 98-103.

29. Για τις αντιδράσεις των χωρικών και τις αποφάσεις των δικαστηρίων, στα οποία κατέφυγε ο Καραπάνος, βλ. *Αρχείο Πρωτοδικείου Άρτας*. Βιβλία Αποφάσεων των ετών 1881-1884, φάκ. 184· «Άρτα», φ. 7/23-10-1881, σ. 2-3· φ. 8/1-11-1881, σ. 1-2· φ. 49/28-8-1882, σ. 1 και φ. 53/18-9-1882, σ. 1. (Η εφημερίδα υποστήριξε με πάθος τον Καραπάνο, στον οποίο αφιέρωσε πολλές σελίδες με εγκωμιαστικά σχόλια, ενώ παράλληλα καυτηρίαζε τη στάση όσων βρισκόνταν στο πλευρό των αγροτών, καθώς και τους ίδιους τους αγρότες, κυρίως φ. 17/19-2-1882, σ. 1-2). Ακόμη, Κ. Πατσαλιά -Λ. Τερζοπούλου (επιμ.), *Νομολογία του Πρωτοδικείου Άρτης επί του αγροτικού ζητήματος ετών 1882-84*, εκδ. Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτης «Ο Σκουφάς», 1981, σ. 5-31.

30. «Άρτα», φ. 8/1-11-1881, σ. 1-2· Βεργόπουλος, ό.π., σ. 123.

Η εξέλιξη αυτή και τα έξοδα που απαιτούσε η προσφυγή στα δικαστήρια οδήγησαν τους χωρικούς στη λύση της εξαγοράς των τσιφλικιών, λύση η οποία έγινε αποδεκτή από τον Καραπάνο, αφού τα οικονομικά και πολιτικά ωφέλη διαφαίνονταν σημαντικά για τον ίδιο και το κόμμα του. Έτσι, στη διετία 1883-1884 από τα 38 συνολικά χωριά-τσιφλίκια 20 εξαγοράστηκαν πλήρως και 3 μερικώς³¹. Ας σημειωθεί ότι στην εξαγορά τους από τους καλλιεργητές συνέβαλε αποφασιστικά με την πιστωτική του αρωγή το τοπικό κατάστημα της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας³².

Τόσο το αγροτικό ζήτημα όσο και τα προβλήματα που προέκυψαν από τη νέα οριοθετική γραμμή του Αράχθου, είχαν σοβαρές επιπτώσεις στο εμπόριο και τη βιοτεχνία της Άρτας. Στις παραμονές της προσάρτησής της στην Ελλάδα η πόλη αποτελούσε σημαντικό εμπορικό και βιοτεχνικό κέντρο της περιοχής με μια ιδιαίτερα ζωντανή αγορά, όπου διεξάγονταν οι συναλλαγές αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων που προορίζονταν για εξαγωγή, ενώ ταυτόχρονα ήταν διαμετακομιστικός σταθμός ξένων εμπορευμάτων που τροφοδοτούσαν την περιοχή της αλλά και γενικότερα την Ήπειρο³³. Αντίθετα, η εικόνα που παρουσίαζε μετά την προσάρτηση ήταν εικόνα παρακμής³⁴. Τα εμπορικά καταστήματα και οι βιοτεχνίες της οδού Σκουφά διαρκώς έφθιναν³⁵. Την περιορισμένη δραστηριότητά της τροφοδοτούσαν κυρίως οι δημόσιες υπηρεσίες της, το Γυμνάσιο και το Πρωτοδικείο. Στο πλαίσιο αυτό πολίτες που συνέρεαν καθημερινά από

31. «Άρτα», φ. 77/12-5-1883, σ. 2 και φ. 78/14-5-1883, σ. 1-2· Τατσιόπουλου, *ό.π.*, σ. 21-22· Χιωτάκη, «Σχηματισμός των εισοδημάτων και καταναλωτικά πρότυπα ενός εκκλησιαστικού γαιοκτήμονα στην Ήπειρο (τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 14-15 (Ιούν.- Δεκ. 1991), σ. 83-84, σημ. 1· στην ίδια, Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία, *ό.π.*, σ. 108-116.

32. Βλ. Χιωτάκη, Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία, *ό.π.*, σ. 77, 342 και 347-351. Για την Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας βλ. ακόμη Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 159-160.

33. Βλ. Χιωτάκη, *ό.π.*, σ. 78-79. Πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι ο ρόλος της Άρτας από την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1880 δεν μπορεί να συγκριθεί με αυτόν που διαδραμάτιζε το 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα (Βλ. Σιορόκας, *ό.π.*, σ. 294· Πανάγου, *ό.π.*, σ. 219).

34. «Άρτα», φ. 1/5-9-1881, σ. 2· «Άραχθος», φ. 19/3-3-1884, σ. 1. Βλ. ακόμη Παγανέλη, *ό.π.*, σ. 45.

35. «Άραχθος», φ. 6/29-10-1883, σ. 1-2.

την ύπαιθρο για τη διεκπεραίωση διαφόρων υποθέσεων είχαν την ευκαιρία να προμηθευτούν διάφορα είδη πρώτης ανάγκης³⁶.

Την ίδια περίοδο τα εμπορικά καταστήματα στη γέφυρα του Αράχθου, τα οποία την εποχή της Τουρκοκρατίας εφοδίαζαν με εγχώρια και ξένα εμπορεύματα τον πληθυσμό του Κάμπου, αναγκάστηκαν να κλείσουν, αφού οι τελωνειακές αρχές με διάφορα προσχήματα απαγόρευαν τις μετακινήσεις στο ελληνικό έδαφος. Το εμπορικό ενδιαφέρον μετατοπίστηκε στο «Νέο Λούρο» (σημ. Φιλιπιάδα), όπου εγκαταστάθηκαν οι περισσότερες τουρκικές οικογένειες της Άρτας, μεταφέροντας και όλη την κινητή τους περιουσία, καθώς και ένας μικρός αριθμός Εβραίων εμπόρων της πόλης³⁷. Ας σημειωθεί ότι τα δύο τρίτα περίπου των εβραϊκών οικογενειών της Άρτας μετά την προσάρτηση μετανάστευσαν στην Αμερική για μόνιμη εγκατάσταση. Οι υπόλοιπες εγκαταστάθηκαν κυρίως στα Γιάννενα³⁸.

Από τη μελέτη των εμπορικών υποθέσεων που εκδικάστηκαν στο Πρωτοδικείο της Άρτας στη διάρκεια του 1882, διαπιστώνεται ότι εβραϊκές, ελληνικές ή ελληνοεβραϊκές εμπορικές εταιρείες, καθώς και μεμονωμένοι έμποροι της πόλης με σημαντική δραστηριότητα κατά το παρελθόν, οδηγήθηκαν σε πτώχευση εξαιτίας της αδυναμίας να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους προς τους πιστωτές τους³⁹.

36. «Φωνή της Ηπείρου», φ. 11/27-11-1892, σ. 2.

37. Αρχείο Πρωτοδικείου Άρτας, Εμπορικές αποφάσεις, αρ. 21/21-10-1882, σ. 153-154· «Άραχθος», φ. 2/13-10-1883, σ. 4· «Φωνή της Ηπείρου», φ. 7/30-10-1892, σ. 3 και φ. 17/8-1-1893, σ. 2· Σ. Ξενόπουλου του Βυζαντίου, *Δοκίμιον ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης*, εν Αθήναις 1884 (εκδ. «Σκουφάς», Άρτα 1986), σ. 54. Πρβλ. Πατσαλιά, «Δημοτικές εκλογές στην Άρτα του 1883», *Σκουφάς*, τ. ΣΤ', τχ. 52-53 (Ιούλ.- Δεκ. 1979), σ. 187· στον ίδιο, «Η δημογραφική ανέλιξη του νομού της Άρτας (1881-1907)», *Σκουφάς*, τ. Θ', τχ. 80-81 (1993), σ. 279-280· στον ίδιο, *Η Άρτα προ εκατονταετίας, ό.π.*, σ. 15. Η Φιλιπιάδα παρουσίασε αξιόλογη εμπορική κίνηση από τις αρχές της δεκαετίας του 1890, όταν οι Τούρκοι, σε μια προσπάθεια να αντισταθμίσουν τις απώλειες που προκάλεσε η ένταξη της Άρτας στο ελληνικό κράτος, προχώρησαν στον εξωραϊσμό της, την ανοικοδόμηση στρατώνων, τελωνείων και πολλών άλλων κτηρίων («Φωνή της Ηπείρου», φ. 7/30-10-1892, σ. 3 και φ. 29/2-4-1893, σ. 2).

38. Βλ. Ρ. Γκιούλη, «Χρονικό της ισραηλιτικής κοινότητας Άρτης», *Χρονικά*, τχ. 54 (Δεκ. 1982), σ. 6· Πατσαλιά, *Η Άρτα προ εκατονταετίας, ό.π.* Για τους Εβραίους της Άρτας βλ. Βαγιακάκος, *ό.π.*, σ. 506 και 522-523· Μ. Γρηγορόπουλου, «Οι Εβραίοι στην Άρτα», *Χρονικά*, τχ. 75 (Μάρτιος 1985), σ. 7-8.

39. Αρχείο Πρωτοδικείου Άρτας, φάκ. 184. Αποφάσεις 9/8-5-1882, 11/27-5-1882, 21 και 22/21-10-1882, 25 και 26/18-11-1882, 27/26-11-1882, 29/2-12-1882, 32/16-12-1882.

Από το άλλο μέρος η επιβάρυνση των προϊόντων του Κάμπου με υψηλούς φόρους και δασμούς εξαγωγής, σε συνδυασμό με τα υψηλά δημοτικά τέλη για τα εισαγόμενα προϊόντα, προκάλεσε σημαντική άνοδο στις τιμές και ενθάρρυνε το λαθρεμπόριο στην περιοχή των συνόρων. Στον τουρκικό τομέα εμπορεύματα, όπως η ζάχαρη, ο καφές, τα μπαχαρικά κ.ά., πωλούνταν εξαιρετικά φθηνά λόγω των χαμηλών δασμών εισαγωγής, οι οποίοι ίσχυαν στην τουρκική επικράτεια⁴⁰. Τα εμπορεύματα αυτά μεταφέρονταν με την ανοχή των τελωνειακών αρχών στην πόλη από ειδικά περάσματα του Αράχθου που γνώριζαν οι λαθρέμποροι. Παρόμοια έμποροι που διατηρούσαν καταστήματα στον τουρκικό τομέα, εν γνώσει των υπαλλήλων του τελωνείου που συχνά χρηματίζονταν για το σκοπό αυτό, πραγματοποιούσαν εισαγωγές, κυρίως υφασμάτων, χωρίς να πληρώνουν δασμούς⁴¹. Ας σημειωθεί ότι την εποχή αυτή το λαθρεμπόριο ανθούσε γενικότερα στα λιμάνια του Αμβρακικού⁴².

Η κατάσταση της οικονομίας της πόλης βελτιώθηκε αισθητά μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1880, όταν οι αρχικές δυσκολίες στην επικοινωνία της Άρτας με την τουρκοκρατούμενη ενδοχώρα και την υπόλοιπη Ήπειρο ξεπεράστηκαν. Στον τομέα του εμπορίου, η απόφαση του τουρκικού τελωνείου να καταργήσει τον εξαγωγικό δασμό και του δημοτικού συμβουλίου το δημοτικό τέλος που επιβάρυναν τα σφάγια ζώα, βοήθησε στην ομαλοποίηση της αγοράς και την προμήθειά της με κρέας. Σημαντική υπήρξε επίσης η απόφαση του δημοτικού συμβουλίου για τη μείωση της τιμής του καφέ και της ζάχαρης⁴³.

Η γενικότερη βελτίωση που σημειώνεται την εποχή αυτή αντανάκλαται στο εμπόριο της πόλης την επόμενη δεκαετία. Όπως διαπιστώνεται από τις πηγές, εμπορεύματα όπως δημητριακά, σφάγια, γαλακτοκομικά προϊόντα, αυγά και πουλερικά, που το μεγαλύτερο μέρος τους διοχετευόταν στην ελληνική αγορά προέρχονταν από τον τουρκικό τομέα⁴⁴. Από

---

40. Ευταξία. *ό.π.*, σ. 12· Δελτίο Νομαρχίας Άρτας, *ό.π.*, σ. 7.

41. «Αραχθος», φ. 1/30-7-1883, σ. 2. Για το λαθρεμπόριο βλ. ακόμη Λ. Βλάχου, «Όταν το γεφύρι της Άρτας ήταν σύνορο», *Σκουφάς*, τ. ΣΤ΄, τχ. 56-57 (Ιούλ.- Δεκ. 1980), σ. 333· Δελτίο Νομαρχίας Άρτας, *ό.π.*· Πατσαλιά, *Η Άρτα προ εκατονταετίας*, *ό.π.*, σ. 16-17· Τ. Βαφιά, «Το λαθρεμπόριο στην Άρτα (1881-1913)», *Σκουφάς*, τ. ΙΒ΄, τχ. 95 (2003), σ. 234-236.

42. «Άρτα», φ. 30/8-5-1882, σ. 1-3.

43. «Αραχθος», φ. 2/13-10-1883, σ. 3 και φ. 30/28-6-1884, σ. 1.

44. «Φωνή της Ηπείρου», φ. 14/18-12-1892, σ. 1-2· φ. 162/10-11-1895, σ. 2 και φ. 359/17-12-1899, σ. 2.

την ίδια περιοχή συγκεντρώνονταν επίσης οι ελιές και το λάδι που συνέχισαν να αποτελούν και στα τέλη του 19ου αιώνα τα σημαντικότερα εξαγωγικά προϊόντα της Άρτας⁴⁵. Στις εξαγωγές περιλαμβάνονταν ακόμη ξυλεία και δέρματα με κύριο προορισμό την Κέρκυρα και την Τεργέστη, όπου μεταφέρονταν από το επίγειο της Κόπραιννας⁴⁶.

Αναφορικά με τις εισαγωγές από το εξωτερικό, όπως προκύπτει από τον επαγγελματικό οδηγό του 1891, αποτελούνταν κυρίως από υφάσματα, αποικιακά είδη, προϊόντα σιδήρου, είδη υαλουργίας, κ.ά., τα οποία μαζί με διάφορα εγχώρια προϊόντα τροφοδοτούσαν τόσο την ντόπια κατανάλωση όσο και τις εξαγωγές⁴⁷. Από την Αγγλία και την Τεργέστη οι υφασματέμποροι της Άρτας εισήγαγαν λινά υφάσματα και κασμήρια, ενώ από τον Πειραιά και τη Σύρα είδη ευρείας κατανάλωσης, όπως ντρίλια, χασέδες και μαντήλια. Από την Τεργέστη οι εύποροι Αρτινοί αγόραζαν επίσης βιεννέζικα έπιπλα και βάζα Βοημίας για την επίπλωση των σπιτιών τους⁴⁸.

Η ομαλή, ωστόσο, διεξαγωγή των συναλλαγών διεκόπη μετά την κήρυξη του Ελληνοτουρκικού πολέμου, τον Απρίλιο του 1897, όταν στον τουρκικό τομέα επανήλθε το άσχημο κλίμα του παρελθόντος. Οι φυτείες στα κτήματα των χριστιανών παραδόθηκαν στη φωτιά, ενώ κατά τις νυχτερινές ιδίως ώρες Τούρκοι στρατιώτες προέβαιναν σε ληστείες και αρπαγές ζώων⁴⁹. Η συγκοινωνία με τον ελληνικό τομέα διεκόπη με αρνητικές συνέπειες για τις δραστηριότητες του αγροτικού και εμπορικού κόσμου της Άρτας. Άλλωστε, η γέφυρα του Αράχθου παρέμεινε κλειστή για μεγάλο διάστημα μετά την υπογραφή της συνθήκης από τους εμπολέμους και την αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ των δύο πλευρών⁵⁰.

45. «Φωνή της Ηπείρου», φ. 4/9-10-1892, σ. 2 και φ. 168/22-12-1895, σ. 2.

46. Ό.π. φ. 359/17-12-1899, σ. 2· Πατσαλιά, Η Άρτα προ εκατονταετίας, ό.π., σ. 16.

47. Βλ. Χρ. Χειμωνά, «Επαγγελματικός οδηγός της Άρτας του 1891», Σκουφάς, τ. Ζ', τχ. 64-65 (Ιαν- Ιούν. 1983), σ. 343.

48. Βλ. Πατσαλιά, ό.π.

49. «Φωνή της Ηπείρου», φ. 245/5-9-1897, σ. 2. Για τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 βλ. Σ. Λάσκαρι, *Διπλωματική Ιστορία της Ελλάδος 1821-1914*, εν Αθήναις 1847, σ. 188-201· Ι. Κορδάτου, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, εκδ. 20ός αιώνας, Αθήνα 1958, τ. 12, σ. 563-590· D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, μετάφρ. Α. Ξανθόπουλος, Αθήνα 1982, σ. 233-236· Γιανουλόπουλος Γ., «Η ευγενής μας τύφλωση...». *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 1999, σ. 1-183.

50. «Φωνή της Ηπείρου», φ. 259/12-12-1897, σ. 2.

Το πλήγμα υπήρξε ιδιαίτερα βαρύ για τους εργάτες που απασχολούνταν στις αγροτικές καλλιέργειες. Οι περισσότεροι, καθώς δεν διέθεταν άλλους πόρους, υπέφεραν από την πείνα και την εξαθλίωση. Ας σημειωθεί ότι την ίδια εποχή η Άρτα φιλοξενούσε μεγάλο αριθμό προσφύγων από την τουρκοκρατούμενη Ήπειρο, οι οποίοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, προκειμένου να αποφύγουν τις συνέπειες του πολέμου. Ωστόσο, οι συνθήκες διαβίωσης στην πόλη της Άρτας ήταν εξαιρετικά δύσκολες. Σε μια περίοδο που οι τιμές των τροφίμων είχαν ανεβεί υπερβολικά εξαιτίας του πολέμου, οι δημοτικές αρχές το μόνο που μπορούσαν να προσφέρουν ήταν 150 δράμια καλαμπόκι κατ' άτομο ημερησίως⁵¹.

Η πόλη και η ευρύτερη περιοχή της Άρτας άρχισε να βρίσκει τους κανονικούς της ρυθμούς γύρω στις αρχές Μαΐου του 1898, μετά την εκκένωση της Θεσσαλίας και της υπόδουλης Ηπείρου από τα τουρκικά στρατεύματα⁵². Η εξέλιξη αυτή επέτρεψε στους κατοίκους της περιοχής να απαλλαγούν από το φόβο και να επανέλθουν στις ασχολίες τους. Οι λίγοι πρόσφυγες, που βρισκόνταν ακόμη στην Άρτα, αναχώρησαν και αυτοί για τις πατρίδες τους⁵³. Ήδη από τα τέλη του 1897-αρχές του 1898 είχε αποκατασταθεί και η επικοινωνία με τον τουρκικό τομέα⁵⁴. Το πρόβλημα όμως της έλλειψης ασφάλειας για όσους διέμεναν ή μετακινούνταν πέρα από τη δεξιά όχθη του Αράχθου δεν εξέλιπε. Εξαιτίας της αδράνειας των τοπικών αρχών ή ακόμη και της ανοχής τους, καθημερινά σχεδόν σημειώνονταν κλοπές στις ιδιοκτησίες των χριστιανών, ενώ δεν έλειπαν και ενέργειες εναντίον της ζωής τους⁵⁵.

Σοβαρές επιπτώσεις για τους μικροκτηματίες, αλλά και τον εμπορικό κόσμο της Άρτας είχε η απόφαση της τουρκικής κυβέρνησης, στις αρχές του 1900, να προχωρήσει στη σύνταξη νέου κτηματολογίου στο κατεχόμενο τμήμα και να προβεί στην εφαρμογή επίσης νέου δασμολογίου. Οι αλλαγές στο κτηματολόγιο προέβλεπαν αύξηση της αξίας της γης στο τετρα-

51. Ό.π., σ. 2-3.

52. Βλ. Γ. Τσούτσινου, «Ο «ατυχής» πόλεμος του 1897 και το ηπειρωτικό μέτωπο», *Σκουφάς*, τ. Ι', τχ. 88 (1998), σ. 321. Για το ηπειρωτικό μέτωπο βλ. επίσης Η. Οικονομόπουλου, *Ιστορία του Ελληνοτουρκικού πολέμου*, εν Αθήναις 1898, τ. 1, σ. 421-505 και τ. 2, σ. 855-962.

53. «Φωνή της Ηπείρου», φ. 282/22-5-1898, σ. 2.

54. Ό.π., φ. 265/23-1-1898, σ. 2.

55. Ό.π., φ. 494/27-9-1902, σ. 2.

πλάσιο και τετραπλασιασμό του κτηματικού φόρου με αναδρομική ισχύ του μέτρου για τα τρία προηγούμενα χρόνια⁵⁶. Όσον αφορά τις συνέπειες από τις ρυθμίσεις που περιελάμβανε το νέο δασμολόγιο, αρκεί να σημειωθεί ότι για δεκατέσσερις περίπου μήνες οι εξαγωγές προς την τουρκοκρατούμενη περιοχή διεκόπησαν, περίοδο κατά την οποία οι εισαγωγές ειδών πρώτης ανάγκης, όπως τρόφιμα, τυρί, γάλα, βούτυρο, σφάγια και πολλά άλλα ήταν ιδιαίτερα σημαντικές⁵⁷.

Η οικονομική δυσπραγία της ευρύτερης περιοχής συνοδεύτηκε από έντονες διαμαρτυρίες με αποκορύφωμα το συλλαλητήριο της 4ης/16ης Μαρτίου 1901. Στο ψήφισμα που επιδόθηκε στις τοπικές αρχές με την παράκληση να διαβιβαστεί στην κυβέρνηση και το Βασιλιά, η οικονομική καχεξία της Άρτας αποδίδεται στους παρακάτω λόγους: 1) στη μετακίνηση της έδρας του συντάγματος και του πεζικού τάγματος στο Μεσολόγγι, 2) στην άρνηση της Εθνικής Τράπεζας να χορηγήσει δάνεια στους ενδιαφερόμενους πολίτες, 3) στην οριοθετική γραμμή του Αράχθου και 4) στους δασμούς που επέβαλλε το τουρκικό τελωνείο⁵⁸.

Δεν διαθέτουμε στοιχεία για το αποτέλεσμα της αγωνιώδους αυτής προσπάθειας των Αρτινών να αποσπάσουν την προσοχή της ελληνικής κυβέρνησης και να πετύχουν άμεσα τη συνδρομή του κράτους. Πάντως, η άρση του δασμολογίου τον ίδιο μήνα καλλιέργησε την προσδοκία για επανάληψη των εμπορικών συναλλαγών με τη γειτονική περιοχή⁵⁹.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, στην οποία οι αγρότες και οι έμποροι της Άρτας είχαν στηρίξει τις ελπίδες τους για δανειοδότηση, δεν υλοποίησε το φιλόδοξο πρόγραμμά της⁶⁰. Εξάλλου το τοπικό κατάστημα της Εθνικής, με το οποίο συγχωνεύθηκε το 1899, ανέστειλε τις χορηγήσεις και περιορίστηκε στο διακανονισμό των απαιτήσεών της⁶¹.

Αν και οι συνθήκες για τη διαρκή αγορά της πόλης ήταν αντίξοες, η ετήσια εμποροπανήγυρη, γνωστή ως Μουχούστι, που πραγματοποιούνταν στην Άρτα από την εποχή της Τουρκοκρατίας, συνέχισε απρόσκοπτα τη λειτουργία της. Από τις 14 Σεπτεμβρίου, που συνήθως άρχιζε, και για

56. *Ό.π.*, φ. 388/7-7-1900, σ. 2.

57. *Ό.π.* ακόμη, φ. 414/26-1-1901, σ. 2.

58. *Ό.π.*, φ. 421/16-3-1901, σ. 2.

59. *Ό.π.*, φ. 424/6-4-1901, σ. 2.

60. «Αράχθος», φ. 2/13-10-1883, σ. 4.

61. «Φωνή της Ηπείρου», φ. 421/16-3-1901, σ. 2. Βλ. ακόμη Χιωτάκη, *ό.π.*, σ. 373 και 435, σημ. 1.

μία περίπου εβδομάδα συγκέντρωνε εμπόρους όχι μόνο από την Ήπειρο, αλλά και τη γειτονική Ακαρνανία, τα Επτάνησα, τη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο. Το μεγαλύτερο μέρος των αγοραπωλησιών αφορούσε ζώα και εγχώρια αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, όπως μαλλιά, τυρί, βούτυρο, μέλι, καρύδια, λεπτοκάρυα και ελιές. επίσης βιοτεχνικά προϊόντα, κυρίως βελόντζες, τάπητες, φανέλες, δήμιτο ύφασμα, πανιά, κ.ά., που κατασκευάζονταν στην περιφέρεια της Άρτας, ικανοποιώντας έτσι όλες τις ανάγκες για αγορά και πώληση σε μια εποχή του έτους που η ζήτηση και η προσφορά ήταν υψηλές. Ωστόσο, η κίνηση που παρουσίαζε, συγκριτικά με την περίοδο της Τουρκοκρατίας ήταν αισθητά μικρότερη, αφού την εποχή αυτή γινόταν και ένα δεύτερο εμπορικό πανηγύρι στη Φιλιππιάδα⁶². Η εμποροπανήγυρη της Φιλιππιάδας μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα άρχισε να προσελκύει μεγάλο αριθμό Αρτινών εμπόρων, καθώς έδινε τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουν αγορές σε εξαιρετικά χαμηλές τιμές⁶³.

Παράλληλα, η εβδομαδιαία αγορά, που την περίοδο της Τουρκοκρατίας διεξαγόταν δύο φορές την εβδομάδα, μετά την προσάρτηση πραγματοποιούνταν κάθε Πέμπτη κοντά στη γέφυρα με τη συμμετοχή χωρικών από τα περίχωρα, οι οποίοι έρχονταν να πωλήσουν αγροτικά προϊόντα και τρόφιμα άμεσης κατανάλωσης, όταν βέβαια οι τελωνειακές αρχές και οι συνθήκες τους επέτρεπαν να προσεγγίσουν την πόλη⁶⁴.

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, διαπιστώνεται ότι η πρώτη περίοδος μετά την ενσωμάτωση της Άρτας στην ελληνική επικράτεια, από το καλοκαίρι του 1881 μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, υπήρξε δύσκολη τόσο για την πόλη όσο και την ευρύτερη περιοχή. Κύριο χαρακτηριστικό της ήταν η οικονομική καχεξία και η στασιμότητα. Η νέα οριοθετική γραμμή στον Άραχθο, το αγροτικό ζήτημα και η δυσμενής συγκυρία για τον τομέα της γεωργίας, έπληξαν αγρότες, εμπόρους και βιοτέχνες. Ιδιαίτερα βαρύ για το εμπόριο υπήρξε το πλήγμα από την εξασθένιση της εβραϊκής εμπορικής κοινότητας, η οποία στο παρελθόν είχε έντονη δραστηριότητα, κυ-

62. «Άρτα», φ. 53/18-9-1882, σ. 2 και φ. 54/26-9-1882, σ. 2· «Φωνή της Ηπείρου», φ. 3/2-10-1892, σ. 3· φ. 155/22-9-1895, σ. 3· φ. 299/2-10-1898, σ. 3 και φ. 398/6-10-1900, σ. 3. Για το εμπορικό πανηγύρι της Άρτας βλ. ακόμη Πανάγου, *ό.π.*, σ. 214-215, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

63. «Φωνή της Ηπείρου», φ. 299/2-10-1898, σ. 3.

64. «Άρτα», φ. 5/2-10-1881, σ. 1· Παγανέλη, *ό.π.*, σ. 62-63· Ξενόπουλου, *ό.π.*, σ. 183.

ρίως στο εσωτερικό εμπόριο. Τη βελτίωση που άρχισε να παρατηρείται από τα μέσα της δεκαετίας του 1880 και κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του 1890 ανέκοψε η συγκυρία του Ελληνοτουρκικού πολέμου. Στα τέλη της δεκαετίας του 1890 και τις αρχές του 20ού αιώνα η πόλη διατηρούσε μόνο ένα μικρό μέρος της παλιάς της ακμής ως εμπορικό και μεταποιητικό κέντρο της νότιας Ηπείρου. Σύμφωνα με τον Σ. Ξενόπουλο, από τις βιοτεχνικές δραστηριότητες μόνο η βυρσοδεψία παρουσίαζε τις επιδόσεις που είχε στο παρελθόν στην κατεργασία διαφόρων ειδών δέρματος⁶⁵. Τα σπασμωδικά μέτρα της τουρκικής πλευράς την εποχή αυτή, τα οποία έπλητταν άμεσα όχι μόνο το τουρκοκρατούμενο τμήμα της περιοχής, αλλά και ένα μέρος του πληθυσμού της πόλης, καθώς και η ανυπαρξία κρατικής μέριμνας είχαν σοβαρές επιπτώσεις στην οικονομία της. Η Άρτα χρειάστηκε αρκετό διάστημα για να επαναπροσδιορίσει το ρόλο της στο νέο γεωγραφικό πλαίσιο και τις συνθήκες που διαμορφώνονταν στην ευρύτερη περιοχή της.

---

65. Βλ. Ξενόπουλου, *ό.π.*, σ. 182-183. Πρβλ. Πατσαλιά, *Δημοτικές εκλογές στην Άρτα του 1883*, *ό.π.*, σ. 188.

RÉSUMÉ

ASPECTS DE LA VIE ÉCONOMIQUE ET SOCIALE DE L'ARTA À LA FIN DU XIXème SIÈCLE

par

Konstantina Panagou

D'après le traité de Constantinople (20 Juin / 2 Juillet 1881), la région d'Arta, jusqu'au fleuve Arachthos, elle s'était annexée à la Grèce. La plaine à l'ouest du fleuve subsistait sous l'administration turque.

À cause des frontières nouvelles, la ville d'Arta s'était coupée de la part importante de sa campagne. Il vaut la peine de noter que la plaine au bord droit du fleuve Arachthos alimentait la ville en produits agricoles. La fondation de la douane turque au pont du fleuve empêchait la circulation libre des personnes et le transport des produits de la campagne. La ville s'était, aussi, coupée du monde extérieur. Le réseau des chemins carrossables, que l'uniait avec le reste de l'Épire et le port de Salagora, s'étendait à l'ouest du fleuve Arachthos.

Les nouvelles frontières et le problème rural, qui avait paru aussi à la même époque, et encore d'autres faits conjoncturels, ils avaient des conséquences négatives sur le commerce en général et les activités artisanales.

